

Peter Singer'in, Jürgen Habermas'ın ve John Rawls'un Kuramlarında Sivil İtaatsizlik Tartışması

A Debate on Civil Disobedience in Theories of Peter Singer, Jürgen Habermas and John Rawls

Begüm Sekmenli, Yüksek Lisans Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

E-posta: begumsekmen@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1685-2913

Derleme/Compilation

Anahtar Kelimeler:

Sivil İtaatsizlik,
Peter Singer, Jürgen
Habermas, John Rawls,
Meşruluk

Öz

Demokratik anayasal sistemler diğer sistemlere göre bireylere haklarını arayabilmeleri için daha çok olanak sunarlar. Bu olanaklardan biri de barışçıl olan sivil itaatsizlik eylemleridir. Demokratik hukuk devletlerinde kimi adaletsizlik ve haksızlıklara hukuk ve yasaların yetersiz kaldığı durumlar vardır. Böyle durumlarda başvurulacak en güvenli ve en hızlı sonuç alınabilecek yol; gerek şiddetsiz olması gerek basın ve medya aracılığıyla daha büyük kitlelere ulaşabilmesi bakımından sivil itaatsizliktir. Fakat sonuca ulaşmada avantaj gibi gözükken basın ve medya (yandaş) kimi zaman barışçıl olan bu eylemleri bir terör eylemi gibi gösterebilir. "İtaatsizlik" anlamı olumsuzlaştırsada bu itaatsizlik demokratik sistemin kendisine değildir. Çalışmada, geçmişten medyatik örneklere de yer verilerek; sivil itaatsizlik eylemlerinin işlevi, meşruluğu, uygulanabilirliği ve sivil itaatsizliği diğer toplumsal eylemlerden ayıran unsurlar Singer, Habermas ve Rawls'un adil demokratik sistemleri çerçevesinde sunulmuştur. Bu üç düşünürün adil anayasal sisteme ulaşma teorileri farklılıklar gösterse de adaletin ön koşulunun adil bir demokratik ortamın sağlanması olduğu ve sivil itaatsizliğin özgürlükleri kazanma ve korumadaki önemine vurgu yapmaları ortaktır.

Keywords:

Civil Disobedience,
Peter Singer, Jürgen
Habermas, John
Rawls, Legitimacy

Abstract

Democratic constitutional systems offer individuals more opportunities to exercise their rights than other systems. One of these opportunities is peaceful civil disobedience. There are cases where justice and law are inadequate in democratic states of law. In such cases, the safest and fastest way to achieve result is civil disobedience in that it is nonviolent and can reach larger audiences through the press and the media. Civil disobedience actions can be confused with other social actions, even with terrorist acts. In this study, the function, legitimacy, applicability and the differences of civil disobedience from any other social acts are discussed through the theories and examples of Singer, Rawls and Habermas. Although these three thinkers differ in their theories of attaining a fair constitutional system, they agree on that to ensure a fair democratic environment is the prerequisite for justice. Moreover, all of the three thinkers emphasize the importance of civil disobedience in gaining and protecting freedoms.

Giriş

Sivil itaatsizlik, yaşadığımız düzen içerisinde aslında adaletsizliğe karşı çıkışın başka bir yoludur. Bize dayatılmış olan düzeni sorgusuz sualsiz ve sonsuza dek kabul edemeyeceğimizi karşı tarafa ve üçüncü kişilere barışçıl bir yolla anlatmanın bir yöntemidir. Uğradığımız haksızlıklarda, bizim veya başka kişilerin, toplulukların ve insan dışı doğanın aleyhine uygulamalarda, verilmiş hukuki kararlarda yasal olarak iyileştirmeye gitmek mümkün olsa da bu süreç uzun, yorucu ve yavaş gerçekleşmektedir. Hatta çoğu zaman sonuç verme olasılığı düşüktür. Bazen hukukun kendisi bile adaletsiz olabilmektedir. Kamu vicdanına seslenmenin bazen en hızlı ve en ses getiren yolu sivil itaatsizlik eylemleridir. “İtaatsizlik” yasayı bilinçli olarak çiğneme anlamında kullanılsa da, anayasal düzene karşı yapılan eylemler olmadığının altını çizmek gerekir. Sivil itaatsizlik; eylemcinin, cezai sorumluluğu gönüllü olarak kabul ettiği, eylemden önce süreci kamuoyu ile paylaştığı ve amacı karşı tarafı yok etmek değil ikna etmek olduğundan şiddete başvurulmayan pasif bir direniştir. Bugüne kadar birçok farklı tanımı yapılmış olsa da, sivil itaatsizlik genel olarak Hayrettin Ökçesiz’in tanımladığı gibi tanımlanabilir: “Sivil itaatsizlik hukuk devleti idesinin içerdiği üstün değerler uğruna kamuya açık ve yasaya aykırı olarak gerçekleştirilen, bu sırada üçüncü kişilerin daha üstün bir hakkını çiğnemeyen, barışçıl bir protesto edimidir” (Ökçesiz, 1995: 13).

Sivil itaatsizlik kavramı ilk kez Thoreau tarafından 1848 yılında kullanılmıştır (Coşar, 1997: 9). *Devlete Karşı Sivil İtaatsizlik Üzerine* adlı makalesinde; “En iyi hükümet, en az yöneten hükümettir” görüşünü savunan Thoreau, devletin bir papazı desteklemek adına kendinden talep ettiği vergiyi ödemeyi reddettiği için bir gece hapisanede tutulmuştur. Sözü geçen makaleyi de o gece yazmıştır. Yol yapımına veya okullara ödenecek olan vergiyi reddetmediğini, vergisinin herhangi bir silah alımı veya birini öldürmek için kullanılmadığı sürece vergi ödemeye karşı çıkmadığını, ancak devlete kendi iradesi dışında itaati reddetmek adına vergi vermeyi kabul etmediğini, bu eyleminin bir pasif direniş olduğunu bu makalede belirtir (Thoreau, 2013: 20). Ökçesizin sivil itaatsizlik davranışına ilişkin ifade ettiği özelliği, Thoreau’nun davranışında da görebiliriz: “Sivil itaatsiz, norm ihlalinin sonuçlarına katlanmaya hazır olduğunu belirtmekle ve bunu göstermekle edimin içtenliğine olan inancı destekleyebilir” (Ökçesiz, 1995: 13).

Bu tanımdan hareketle yasaya aykırılık, hukuk düzenin temel ilkelerine bir karşı çıkış değil onun çiğnenmesinden doğan yasadışıdır. Eylemin kamuya açık gerçekleştirilmesi eylemin gerçekçiliğini desteklemekle beraber kamu vicdanını harekete geçirmek, yanlışlığın pek çok kimse tarafından fark edilmesi için önemlidir. Ayrıca eylemcinin samimiyetinin de göstergesidir; yasadışı eylemi inkâr edemeyeceğinden cezai sorumluluğu üstlenmeyi göze aldığı gösterir. Üçüncü kişilerin haklarını çiğnememeyi ilke edindiğinden psikolojik ve fiziki şiddet sivil itaatsizliğin ruhuna aykırıdır. İtaatsizlik eylemlerinde bahsedilen bu ögeler, eylemlerin temel unsurlarını oluştururlar (Coşar, 1997: 10-5).

Demokratik hukuk devletlerinde sivil itaatsizlik eylemler farklı şekillerde kendini gösterir. Oturma, binayı boşaltma, istifaya çağırma, grev, yasak bölgeye girme, işi bırakma, yasak bölgelere girme, yolu kapatma örnek olarak verilebilir (Coşar, 1997: 23). Bu eylemler, yasaya aykırı olsa da, yasaya, yasa koyucuya, devletin tüzel kişiliğine toptan

bir karşı çıkış anlamına gelmez. Zarar vermemeyi hedef aldığı için, kamu binalarına ve kişilere yönelik bir saldırı söz konusu olamaz. Ancak, mevcut bir işleyiş, uygulama, bir yasa maddesi, bir mahkeme kararı, vb. protesto ediliyorsa, sivil itaatsizlik eylemi, o uygulamayı veya işleyişi durdurmak için, hayatın rutin akışını engelleyecek faaliyetler gösterebilir.

Sivil itaatsizliğin tarihteki örnekleriyle birlikte pek çok tanımı ve özelliği ortaya çıkmıştır. Felsefede, politika ve iletişim disiplinlerinde kuramcılar, sivil itaatsizliğin sınırlarını ve hangi durumlarda meşru olup olmadığını tartışmışlardır. Bu kuramcılardan özellikle üçü, Peter Singer, Jürgen Habermas ve John Rawls modern demokratik devletlerin işleyişine ve sorunlara dair çarpıcı tespitler ve çözüm önerileriyle öne çıkan düşünürlerdir. Bu düşünürlerin sivil itaatsizliğe yaklaşımları da çarpıcıdır ve çözüm odaklıdır. Her üçünün de, sivil itaatsizliğe bakışları, kendi etik ve politik kuramlarıyla tutarlıdır.

Özellikle Singer bazı sivil itaatsizlik eylemlerini etik bir duruş olarak görür. Ona göre sivil itaatsizlik eylemlerinin hepsini etik bir duruş olarak görmek doğru değildir. Daha iyi ifade etmek gerekirse, her hukuk dışı uygulamaya veya hukuki de olsa her türlü adaletsizliğe karşı çıkmak için sivil itaatsizlik eylemine başvurulamaz. Böyle olursa, hukuksal düzenin anlamı kalmaz. *Sivil İtaatsizlik* adında bir eseri olan Habermas için sivil itaatsizlik eylemi, kendi kuramı olan kamusal alan için önem taşımaktadır. Kamusal alanın gereği olarak herkes için geçerli olan yargılara tartışma, karşılıklı müzakare ile ulaşılabilir. Sivil itaatsizlik eylemleri de bu tartışma alanını sağlar. Rawls, sözleşme kuramından hareket ederek sivil itaatsizlik değerlendirmesi yapar. Her üç düşünür de, sivil itaatsizliğin şiddet içermemesi, bazı durumlarda meşru olması ama esas olanın hukuki kamu düzenini korumak olduğu konusunda hemfikirdirler. Bu çalışmada, bu üç düşünürün sivil itaatsizliğe yaklaşımları bağlamında şu sorulara yanıt aranacaktır: Hangi durumlarda sivil itaatsizlik eylemine başvurulmalıdır? İtaatsizlik vicdani bir eylem midir? Çoğunluk kuramına uymak vicdani midir? Demokratik olmayan toplumlarda sivil itaatsizliğe başvurulabilir mi?

Singer'da Sivil İtaatsizliğin Meşruluğu, İşlevi ve Uygulanabilirliği

Singer, *Pratik Etik* kitabında sivil itaatsizlik tanımını daha iyi çözümleyebilmemiz için beş örneği tartışmaya açmıştır. İlk olarak Oscar Schindler'in Nazi Almanya'sında esir Yahudileri subaylara yalan söyleyip, rüşvet vererek kurtarmasından bahseder. İkinci örnek Hayvan Kurtuluş Cephesi adında bir sivil toplum örgütünün hayvanlara eziyet edildiği ispatlanmış bir laboratuvara girip, videokasetleri çalıp, halka sunmasıdır. Üçüncü olarak Joan Andrews adlı bir kadının kürtaj kliniğinin önünde kadınları vazgeçirmeye çalışması ve kliniğe girip kürtaj aletlerine zarar vermesini örnek gösterir. Dördüncü örneği Tazmania Yaban Hayatı Koruma Cemiyeti'nin Franklin nehrine kurulacak hidroelektrik santraline karşı, şiddet içermeyen bir şekilde yolu kapatmasıdır. Son olarak Washington'da kömürle çalışan bir santralin kapatılması ve devletin küresel ısınmaya karşı duyarsızlığını protesto etmek için santralin etrafını kapatan eylemciden bahseder (Singer, 2015: 381-5).

Bu beş örneğin göze ilk çarpan ortak özellikleri; kendi adına konuşamayan, kendi haklarını savunamayan kişi ve şeyler için yapılmış olmasıdır. İlk örnek dışındakilerde

demokratik olarak mücadele etme olanağı varken; ilk örnekte anayasaya açıkça karşı çıkmak mümkün değildir. Çünkü Alman Nazizm'i içerisinde hukukun üstünlüğünden bahsetmek olanaklı değildir. Diğerlerinde bir yasa mevcut olduğundan yasadışı olarak değerlendirilir. Tüm bu eylemlerde yasalar çiğneniyorsa bu eylemler ne kadar meşrudur? sorusuna Singer, amacın bazı durumlarda araçları haklı gösterebileceğini ifade eder. İyi niyetli birinin kalbini kırmamak için ona yalan söylediğimizde bu davranış bize haklı olanmış gibi geliyorsa, daha önemli amaçlar için yalan söylemenin çok daha kabul edilebilir olduğunu söyler (Singer, 2015: 385). Fakat özellikle belirttiği unsur neyin doğru olduğuna nasıl karar vereceğimizdir. Bu durumda bizim vicdan dediğimiz kavramı devreye sokar. Fakat Singer için vicdan bizimkinden farklıdır. Vicdan ona göre bize doğrunun ne olduğunu söyleyen içimizdeki ses değildir, içine doğduğumuz toplumun ürünü olarak bize doğru ve yanlış olanı göstermesidir. İçimizdeki sesi de eğer akla, başkalarının tercihlerine ve özellikle kendisi adına konuşamayacak olanların çıkarlarına da uygunsuz eyleme geçirmemiz gerektiğini söyler.

Singer'ın etik anlayışı klasik etik kuramlarından epey farklıdır. Faydacı (*utilitarian*) bir düşünür olan Singer, baştan belirlenmiş ahlaki doğruları yapay bulur. "İnsan hayatının kutsallığı", "insanın değeri" gibi evrensel ahlaki gerekçelendiren nosyonlar da, tıpkı "vicdan" kavramı gibi, toplumsal bir ön kabuldür (Kibar, 2018: 71).

Singer'a göre yasa ve etik aynı şeyler değildir. Yasa ile ahlak arasında her zaman bir bağlantı yoktur. Yasa ahlaka uymak zorunda değildir. Yasalar bazen etik değerler taşısa da yasal olmayan eylemler etik olabilirler. Oscar Schindler örneği bu durum için özellikle seçilmiş gibi durmaktadır. Hem yasadışı bir yola başvurulmuş hem de etik olarak kabul edilemeyecek eylemler olan yalan ve rüşvet araç olarak kullanılmıştır. Ama tüm bunlara birçok insanın hayatını kurtarmıştır. İşte böyle durumlarda Singer için amaç, araçları haklı gösterir.

Singer, insanın sosyal tarafının yanında saldırganlığından da bahseder ve korunmaya olan ihtiyacına dikkat çeker. Başlangıçta korunmaya duyduğumuz ihtiyaçtan ortaya çıkan yasaya itaat etmek için de iki kanıt öne sürer. Fakat bu iki kanıt değişmez ve evrensel olarak nitelendirmez. İlk kanıt saldırıları ya da cezalandırmaları, yasal olmayan örgütlerle sağlıyor olsaydık bu durumun bir kaos yaratabileceği bu yüzden herkesin uyması gereken, evrensel bir yasaya ihtiyacımız olduğudur. Düşünülebilecek tüm senaryolarda mutlaka bir yasaya ihtiyaç duyacağımızı belirtir ve herhangi bir zor kullanma, saldırı müdahaleleri yerine oturmuş bir yasayı yeğler. İkinci kanıt olarak yasanın sürekliliği ve işlerliği için yasayı çiğneyenin cezalandırılmasıdır. Fakat bu kanıtları yasaya karşı çıkmamız gerekmeyen durumlar için sunmuştur. Kimse beni görmeyecek diye kırmızı ışıkta geçmem için bir sebep yoktur. İtaatsizlik sebeplerinin itaate ağır bastığı durumlar iyice düşünülmüş olmalıdır (Singer, 2015: 390-2).

Düzeltilmesini, değişmesini istediğimiz bir şeye eğer yasal olarak itiraz edebiliyorsak önce tüm yasal yolları tüketmeliyiz. Ona göre yasal olmayan yolu tercih etmeyi ertelememiz için bir sebeptir. Eğer iyileştirilmesini istediğimiz şeyi yasal olarak değiştiremediyse bu da bizim istediğimiz şeyin çoğunluğun istediği şey olmadığını gösterir. Bu da demokratik yönetimin ilkelerinden biri olan çoğunluk kuramının ihlali

demektir. Singer'a göre eylemci buna olgusal ve felsefi olarak karşı çıkabilir. Olgusal karşı çıkış temsili demokrasilerde geçerlidir. Temsili demokrasilerde yurttaş kendisine sunulan Singer'ın tabiri ile "paket teklifler" arasında bir seçim yapar. İstedığı bir yasa için istemediği birkaç yasaya da razı gelmek durumunda kalır. Bu da çoğunluğun istediği gibi görünen, aslında mecbur bırakılan birçok yasanın yürürlüğe girmesi ile sonuçlanır. Bu durum da çoğunluk yanlış kararlar da verdiğinin göstergesidir. Felsefi olarak karşı çıkış ise çoğunluğun kararına saygı duyma gerekliliğidir. Singer'a göre çoğunluğun her zaman haklı olduğu düşüncesini reddetmeliyiz. Devlet, meşruluğunu koruyabilmek için seçme hakkı tanır. Çoğunluğa baskı ile bir şeyi kabul ettiremez. Bu durumda zorba gibi görünür. Fakat tüm seçenekler kötüyken ve seçilmiş seçeneklerin içerisinde tercih yaparken Singer oy kullanmayı kumardan daha korkutucu bulur. Sivil itaatsizlik eylemini de sunduğu iki argümanla destekleyerek, zorbalık olarak nitelendirmez. Bu durumda da çoğunluğun kullandığı oyun haklılığı da açık şekilde yanlışlanabilir. Yine de yasaya olan saygıyı önce yasal yolları tüketip, düşünülmüş bir itaatsizlik eylemine başvurarak ve bu eylemde sınırlara dikkat ederek göstermeliyiz. Singer'a göre sivil itaatsizlik eylemleri yasadışı olsalar da yasaya karşı değildirler. Amaçları, çoğunluğa zorbalıkla bir şeyi dayatmak değil, aksine yurttaşın alması gereken kararı daha önce siyasetçilerin belki de önyargılı ya da bazı grupların çıkarına karar vermesinin önüne geçmektir. Çoğunluğu bunun hakkında uyarmaktır, ikna etmektir. Ve bunu şiddete başvurmadan gerçekleştirirler. İtaatsizlik eylemi ile terör eylemi arasındaki en büyük zıtlığı oluşturan şey şiddetsizliktir. Eylemciler demokrasiye duydukları saygıdan çiğnedikleri yasanın cezasını gönüllü olarak kabul ederler. Bu durumda asıl soru çoğunluğun kararın yanlış olduğuna kimin karar vereceğidir. Singer, buna yalnızca bizim karar verebileceğimizi söyler. Yalnız bu karar bizim gelişigüzel alabileceğimiz bir karar değildir. İyileştirmeye çalıştığımız kötülüğün boyutu ve bizim eylemimizin yasaya olan saygıyı alçaltmaması için iyi bir denge yakalamalıyız. Çünkü Singer'a göre yasaya bağlılığımız ne kadar köklü ise itaatsizlik de o kadar meşru kabul edilir (Singer, 2015: 400-2). Ayrıca Singer, sivil itaatsizlik eylemlerinin kendi içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgular. Çünkü onun için hangi amacın, hangi araçla haklı gösterildiği önemlidir. Buna karar vermek için genellemeler kullanılamaz. Schindler'in rüşvet vermesi bulunduğu koşullar içerisinde değerlendirildiğinde haksız gösterilemez. Joan Andrews'un dışarıdan bakıldığında sivil itaatsizlik eylemi gibi görünen kürtaj karşıtı eylemi de Singer'a göre aynı derecede haklı gösterilmez. Andrews, kürtaja kutsal kitaba dayanarak karşı çıkar ve cinayet olarak nitelendirir. Ama bu temellendirme sivil itaatsizliğin dayandığı ahlaki temelle uyuşmaz. Ayrıca, üçüncü kişi olan annenin de hakkını gasp etmiş olur. Bu yüzden sivil itaatsizliğin haklılığını genel yargılarla sınırlamaz.

Habermas'ta Sivil İtaatsizliğin Meşruluğu, İşlevi ve Uygulanabilirliği

Habermas, Federal Almanya'da protestoların gidişatını değiştiren olayın 2 Haziran 1967'de diktatör Şah Pehlevi'nin ziyaretini protesto etmek isteyen, çoğunluğu öğrencilerden oluşan grupta elinde "Tahran Üniversitesine özgürlük" pankartı taşıyan Benno Ohnesorg'un sivil bir polis tarafından vurularak öldürülmesi olduğunu söyler. Ohnesorg'un ölmesi ile olay protestodan direnişe dönüşmüştür. Bu olay Batı Alman üniversitesinde öğrenci protestoları olarak da kendini göstermiştir. Bu tip protestoların

ilham kaynağının da ABD’de Michigan Üniversitesi öğrencilerinin ABD’nin Vietnam’a askeri müdahalesine karşı askere alma dairesini işgal ettikleri eylem olduğunu belirtir (Habermas, 1995: 28-9).

Almanya’da yetmişli yılların ikinci yarısından sonra farklılaşmış protesto hareketlerine; Bonn kentinde polis tarafından çevrilmiş olan atom santraline karşı ülke çapında katılımın sağlandığı yürüyüşü ve bu sayede atom santrali inşaatının geçici olarak bloke edilmesi ve korunmaya alınması gereken eski evleri üzerindeki spekülasyonlara kamuoyunun dikkatini çekmek için yapılan ev işgallerini örnek gösterir. Ona göre bu hareketlerin ortak özelliği plansız ortaya çıkmaları ve heterojen olmalarıdır. Grupların heterojen olması birey ya da grupların çıkarının gözetilmediğinin, yalnızca ortak bir adalet anlayışının hâkim olduğunun açık göstergesidir. Bu durumda da meşrudurlar. Habermas’a göre de yasaklanamazlar (Habermas, 1995: 29-30). Habermas’a göre sivil itaatsizlik eylemlerinin terör eylemleri olduğu bakış açısının bir yaratıcısı aslında basındır. Çünkü devlet, basını kontrol altına alıp kendi istediği şekilde kamuoyunu yönlendirecek güce sahiptir. 1930’larda, haber alma kaynaklarının günümüzle kıyaslanamayacak kadar kısıtlı, yalnızca gazete ve radyonun olduğu dönemlerde bile bu iletişim araçlarının etkisi tartışılmazdır. Bu etkinin büyüklüğüne verilecek en iyi örnek Hitler’in radyo propagandaları olacaktır. Hatta Polonya’nın Alman sınırlarını işgal ettiğine dair radyoda sunulan kasıtlı bir haberle İkinci Dünya Savaşı başlamıştır (Kasım, 2013). Devlet hem meşruluğunu kullanarak hem de kamuoyunu şekillendirmenin en hızlı yöntemi olan basın kontrol altında tutarak istediği algıyı yaratabilir. Bu bağlamda Almanya’ya yerleştirilecek olan Cruise Missile ve Pershin-2 füzelerine karşı trafiği engelleme, insan zincirleri gibi yapılacak sivil itaatsizlik eylemlerinin ilan edilmesinin yanında savaş hazırlıkları yapılmıyormuşçasına sunulmasını, barış kamplarının gerilla sığınakları gibi ifade edilmesini örnek olarak gösterir. Bu basın kışkırtmasının yanında barış gösterilerinin sonunda kargaşa yaratan, şiddet içeren eylemlerde bulunan gruplar da barış eylemlerini sabote edebilirler. Bu gruplar da ahlaki olarak gerekçelendirilen sivil itaatsizlik eylemlerinin terör eylemleri olduğu bakış açısını güçlendirmektedir (Habermas, 1995: 30-3). Bu yüzden sivil itaatsizlik eylemleri şiddet içermemelidir. En ufak şiddet eylemi basın tarafından kamuoyuna; tekellerin, erk sahiplerinin istedikleri gibi yansıtılabilir. Şah Pehlevi’yi protesto eden öğrencilerden biri olan Ohnesorg da silahlı olsaydı ve polis ile girdiği çatışma sonucu vurulup ölseydi bu denli kamuoyu oluşturamaz bu olay muhtemelen Almanya’nın dönüm noktası olarak anılmazdı.

Habermas, öğrenci ayaklanmaları dönemindeki kimi eylemlerin ve öğrenci liderlerinin eylemlerini cumhuriyetin anayasal kurallarıyla bağdaşmadığını söyler. Onları sözde bir devrimin taklitçileri olarak nitelendirir. Çünkü bu eylemler ne protesto eylemi ne de savaş eylemi olma niteliğindedir. Arada kalmıştır. Bu arada kalmışlık ile barışçıl eylemlerde karşılaşılmaz. Habermas’a göre eğer bir eylem hareketi barışçı yöntemi seçtiyse bu bir araç olarak kullanılmamalıdır. Barış, ilke olarak benimsenmelidir. Bilinçli olarak yasaların çiğnendiği eylem biçimlerinde bu durum semboliktir, çoğunluğun adalet duygusunu harekete geçirmek içindir (Habermas, 1995: 33). Kendi tanımında da sivil itaatsizliğin sınırlarını çizmiştir:

Sivil itaatsizlik, yalnızca kişisel inanç ya da çıkarlara dayandırılmayacak, ahlaki olarak gerekçelendirilen bir protesto eylemidir; ikinci olarak, sivil itaatsizlik, kural olarak önceden ilan edilen ve polis devamını kestirebileceği, aleni bir edimdir; hukuk düzenine karşı genel bir itaatsizlik amacı gütmeyen kurallardan birinin ya da birkaçının kasti (iradi, planlı) bir şekilde ihlalini içerir; ihlalin yasal sonuçlarını üstlenmeye hazır olmayı; sivil itaatsizlik eyleminde ifadesini bulan ihlal sembolik özelliindedir–buradan da protestonun barışçı (şiddet içermeyen) araçlarla sınırlı olması kuralı çıkar (Habermas, 1997: 121).

Habermas'a göre sivil itaatsizlik olgunlaşmış bir anayasal cumhuriyetin olgunluğunun koşuludur. Neden demokratik hukuk devletinde sivil itaatsizlik haklı görülmelidir sorusuna da kendi söylemiyle hukuk felsefesi çerçevesinde bir cevap verir. Hukuk devletinin, vatandaşlarından, hukuk düzenini, cezalandırma korkusundan dolayı değil gönüllü olarak tanımalarını talep eden meşruiyet iddiası ile yola çıktığını söyler. Yasaya bağlılık, gönüllü benimsenmenin sonucudur. Bu benimseme de bir yasanın anayasal organlarca görüşülüp, tartışıldığı ve meclislerce kararlaştırıldığı varsayımına dayanır. Bu yolla yasa, pozitif bir geçerlilik kazanır ve geçerli olduğu alanda yasal davranışı belirler. Bunu da süreç içinde meşruiyet kazanma olarak adlandırır. Fakat bu meşruiyet süreci anayasal organların yasaya uygun hareket ettiğini meşru kılmaz. Anayasanın geçerliliği pozitif hukuka uygunluğuna bağlı olmamalıdır. Bu yüzden hukuk devleti sadece benimsenebilecek değerlerde prensipler üzerine kurulmuş olması koşuluyla yasalara itaat bekleyebilir. Bu prensipler ışığında yasal olan, meşru olarak haklı gösterilebilir ya da gayri meşru olarak reddedilebilir (Habermas, 1997: 123).

Habermas'ın durduğu yerden, kamusal alandan bakıldığında ideal bir anayasal düzen zaten bir süreç içerisinde. Yapılıp- bozulan, değişen koşullarla süreç içerisinde kendini bulur. Bu yüzden yurttaşlar gönüllü olarak değil ilkesel olarak devletin varlığını kabul edebilirler. Çünkü biz devlet organlarının yasayı yasal olarak ya da adil olarak tartışıp yürürlüğe koyduklarını bilemeyiz, tarihte yasallığın kötüye kullanıldığı örnekler de mevcuttur. Sonuçta diktatörlüklerde de yasalar mevcuttur fakat bu yasaların adil ya da diyalog ile kararlaştırılmadığı açıktır ya da diyelim ki çoğunluğun aynı fikirde olmasıyla ve çoğunluk kararı ile oluşturuldular o zaman da çoğunluğun haklılığı problemi ortaya çıkar. Çoğunluk her zaman haklı değildir. Ona göre evrensel olan yasalara diyalog ile ulaşılabilir. Sunulan sınırlı seçenekler içerisinde tercih yapmam o yasanın evrensel olamayacağını gösterir. Bu yüzden de sivil itaatsizlik eylemleri kamusal alandaki bu diyalogu sağlayan bir etkinliktir. Anayasal düzenin idealleşmesi ve meşrulaşmasını destekler.

Habermas'a göre haklı bir sivil itaatsizlik olayı, demokratik bir hukuk devletinde bile yasal düzenlemelerin gayrimeşru olabilmesi ihtimalinden ortaya çıkmaktadır. Bu gayrimeşruluk ile kastedilen bireysel ahlak ya da özel bir hak değildir. Modern anayasal devletin yurttaşlar tarafından gönüllü olarak tanınması ve herkesçe anlaşılabilir olan ahlak yasalarıdır. Fakat bu durumlar da hukuk düzeninin ortadan kalktığı durumlar değildir, her zaman ortaya çıkabilecek normal bir durumdur. Evrensel içerikli olan anayasal ilkeler uzun vadede stabil olarak devam etmez. Yanlışlarla, direnişlerle, yenilgilerle şekillenir (Habermas, 1995: 42). Anayasal düzene tamamlanmamış bir süreç olarak baktığı için anayasanın ihtiyaçları karşılayamadığı durumlarda bireylerin haklarına sahip çıkmaları gerektiğini söyler. Çünkü haksızlığa uğrayanların yetkililer, güç sahipleri olmadığını

bilir. Yine de en son çare olarak sivil itaatsizliğe başvurulması gerektiğini savunur.

Sivil itaatsizlik eylemleri ile terör eylemlerinin arasındaki bariz farkı göstermek için Alman faşizmine karşı pasif direniş grubu Beyaz Gül'ün üyesi Sophie Scholl ve Siyah Gül olarak gönderme de bulunduğu Baader Meinhoff grubunun eylemlerini örnek olarak sunar. Beyaz Gül üyesi Sophie savaş karşıtı bildiriler dağıtırken abisi ile vatan haini ilan edilip, yargılanıp, idam edilmiştir. Amacı eşitlikçi ve sınıfsız bir toplumun önderliğini etmek isteyen Baader Meinhoff grubu ise Almanya'nın gördüğü en öfkeli grup olmuştur. Silahlı saldırılar, banka soygunları ve bombalar yapıp bir mağazayı dahi patlatmışlardır (Who were Germany's Red Army Faction militants?, 2016). Eylem ahlaki bir temele dayandırılrsa da meşruluğunu; şiddet içermeyen bir eylem olması, üçüncü kişilerin haklarına saygı duyması, dayandırdığı ahlaki temelle orantılı hareket ederek tutarlı davranması maddeleriyle sınırlar. Bir eylemin terör mü yoksa sivil itaatsizlik mi olduğu belirsizliğinin çözümünde hem eylemciye hem de devlete bir sorumluluk yüklemektedir. Eylemi gerçekleştiren bireyden gerekçelerinin ahlaki olup olmadığını tartmasını, eyleme geçtiğinde de kullandığı aracın gerekçesine uygunluğunu tartmasını bekler. Devletten ise kesin yargılardan uzak durmasının ve yaptırım gücünü sonuna kadar kullanmamasını bekler. Eylemcinin de devletin de ölçülü olması gerektiğini savunur (Habermas, 1995: 46). Ölçülülüğün bulunmadığı durumlara örnek olarak Habermas, Schwalba-Hoth örneğini vermiştir. Amerikan ordusu subayları adına düzenlenen bir resepsiyonda, siyasetçi Frank Schwalba-Hoth Amerikan ordusu generali Paul Williams'ın üzerine yarım litre kan dökerek Amerikan politikalarını protesto etmiştir (American Doused With Blood By a West German Activist, 1983). Bu başarısız bir itaatsizlik eylemi olarak nitelendirilse de Habermas için daha kötü olan şey kamuoyunda eylemciye verilen tepkilerdir. Bu eylem için Schwalba'nın ceza alması gerektiğini savunulmuş. Bu ve bunun gibi protestolar hukukçuların, protestoları yasallaştırmaya çalışmalarına gerekçe olmuştur fakat Habermas'a göre sivil itaatsizlik eylemi yasallaştırılmamalıdır. Yasallaştırıldığında normalleşir ve etkisini yitirir, vermek istediği mesajı veremez. Ona göre sivil itaatsizlik yasallıkla meşruluk arasında kalmalıdır (Habermas, 1995: 47).

Devletin aşırı meşruluk isteğinin sivil itaatsizliği doğurduğunu söyler. Eğer savcılar ve hâkimler kural çiğneyeni adi bir suçlu olarak yargılayıp cezalandırıyorsa onların otoriter bir yasacı şekline dönüştüğünü, demokratik toplumun politik kültürünü ve ahlaki temellerinin anlamını daralttığını savunur. Devletin yasallık ve hukuka itaate karşı tarafsız olmadığını belirtir (Habermas, 1997: 129).

Habermas'a, eğer çoğunluk kuralı işleyecekse bunun belirlenmiş ön koşullarla sağlanabileceğini söyler. Günümüzde medya ve iletişim araçlarıyla hepimiz yaşanan olaylarla ilgili fikirlerimizi, tepkilerimizi anında gösterebiliyoruz ve bunu büyük kitlelerle paylaşıyoruz. Hatta bizim gibi düşünenlerle birleşip daha büyük sesler çıkarabiliyoruz. Örnek verecek olursak; yeni medya sayesinde artık daha çok farkında olduğumuz kadın cinayetleri, tecavüzler ve istismarlar hakkında da sessiz kalmıyoruz. Kimileri idam isterken kimileri kadın haklarının korunması için yasal düzenlemeler talebinde bulunuyor. İdam cezası isteyenlerin çoğunlukta olduğu bir seçimde olduğumuzu, oy çokluğuyla idam cezasının geri getirildiği düşünelim... Yalnızca sayı olarak fazla olmaları savundukları şeyi doğru ya da haklı kılmaz. Bu yüzden geri dönüşü olmayan kararlar çoğunluğun

kararına bırakılmamalıdır, kültürel gelenekler ve kimliklerden kaynaklanan doğuştan azınlıklar da olmamalıdır (Habermas, 1995: 58).

Rawls'da Sivil İtaatsizliğin Meşruluğu, İşlevi ve Uygulanabilirliği

Rawls'a göre sivil itaatsizlik eylemleri yalnızca adil toplumların sonucudur. Bir toplumun adil olmasının şartı da demokrasidir. Bu yüzden sivil itaatsizliğin başka yönetim şekillerinde mümkün olmayacağını söyler (Rawls, 1997: 55). Rawls kendi tanım ve çıkarımlarından sivil itaatsizlik için kesin sonuçlara varılamayacağını, zaman ve durumlara göre itaatsizlik eylemlerin değerlendirilmesi gerektiğini söyler. Ona göre sivil itaatsizlik: "...yasaların ya da hükümet politikasının değiştirilmesini hedefleyen, kamuoyu önünde icra edilen (aleni), şiddete dayanmayan vicdani, ancak yasal olmayan politik bir eylem" (Rawls, 1997: 56). Tanımdan çıkardığımız gibi burada sistemin tümüne bir karşı çıkış yoktur. Sivil itaatsizlik yalnızca reform hareketleri olarak değerlendirilir.

Rawls, Habermas ve Singer'da olduğu gibi eylemcinin suçun cezai yaptırımını kabul etmesi gerektiğini düşündüğünden hangi yasanın ihlal edileceğinin de eylemci tarafından düşünülmüş olması gerektiğini savunur. Karşı çıktığımız, değiştirilmesini istediğimiz yasayı protesto ederken karşı çıktığımız yasayı ihlal etmemek için kimi sebepler öne sürer. Örneğin yaptırımı çok ağır olabilir. Bu yüzden başka bir yasayı ihlal ederek de protesto edebileceğimizi söyler. Ayrıca eylemlerin sonucunda mahkeme aleyhte bir karar verse de eylemlere devam edilmelidir, adile yakın anayasal bir temelde yargıçlar eylemcileri haklı görebilecektir (Rawls, 1997: 57). Rawls'a göre sivil itaatsizliği haklı gösterecek şeylerden en önemlisi, en kötü durumda olanın en çok faydayı sağlayacağı adalet ilkelerinden yola çıkan eylemler olmasıdır. İkinci önemli husus ise kamuya açık yapılmasıdır. Böylece bir çağrı niteliği kazanır. Hem kamuya açık olduğu için şiddet içermezler hem de başkalarının özgürlüklerinin kısıtlanmasına sebebiyet vereceğinden şiddet, sivil itaatsizliğin ruhu ile çelişir. Bu durum eylemin başarısız olduğu durumlarda da geçerlidir. Yasaya duyulan bu saygı eylemcilerin samimiyetinin de göstergesidir. Rawls, kişinin kendisi ile ilgili bile emin olamadığı durumların bulabildiğini ve kamuoyunun samimiyetinin yakalanmasının zor olduğunu söyler (Rawls, 1997: 58-60).

Sivil itaatsizlik eylemi ile terör eylemleri arasında derin bir çizgi çizer. Terör eylemlerinde yasaya tümüyle bir karşı çıkış vardır. Başta sistemi adil olarak kabul etmezler. Terör eylemcisinin de kendine göre ahlaki bir gerekçelendirmesi olsa da onun amacı adalet duygusuna çağrıda bulunmak değildir. Karşıtı yok edicidir. Ayrıca cezadan da kaçır, bu da Rawls'a göre anayasayı tanımaması anlamına gelmektedir (Rawls, 1997: 59-60).

Rawls, eşit özgürlük ilkesi, farklılık ilkesi, hakkaniyet ilkesi ile sivil itaatsizliğin sınırlarını da çizmiş olur. Anlaşmazlık durumunda bu ilkelerin öncelik sırası bulunmaktadır. Özgürlük ilkesi, farklılık ilkesine göre önceliklidir. Buna göre özgürlük, toplumsal ya da ekonomik amaçlar için feda edilemeyecek bir garanti altına alınır. Hakkaniyet ilkesinin ise farklılık ilkesine göre önceliği vardır. Çünkü Rawls'a göre tüm toplumsal mallar, fırsatlar eşit dağıtılmalı ve bu dağıtım en kötü durumda olanın avantajına olmalıdır (Macit, 2007: 143). Rawls'a göre eşit özgürlükler ilkesi ve şans eşitliği ilkesinin ihlal edilmesi, farklılık ilkesinin ihlal edilmesinden daha kolay ayırt edilir. Azınlıkların kimi haklarının

sınırlandırılması, bazı grupların diğer gruplar üzerine kurduğu baskılar kolayca fark edilebilir. Farklılık ilkesi iktisadi, kurumsal ve önlemleri ilgilendirdiğinden ihlal edildiğini anlamak için birçok veri, istatistiksel sonuçlara ihtiyaç duyulur. Kesin yargıların yanında kişisel yargılarımız da çözümlenmeye dahil olacağından buna başkalarını ikna etmenin çok daha zor olduğunu söyler. Rawls, eğer eşit özgürlük ilkesi sınırlandırılmasına rağmen hala güvence altındaysa bunun sivil itaatsizlikle değil politik süreçle çözüleceğine inanır. Eğer eşit özgürlük ilkesi zedeleniyorsa o durumda sivil itaatsizliğe başvurulabileceğini söyler. Sivil itaatsizliğin haklı bulunduğu durumlar için tüm yasal yolların tüketilmesi koşulunu öne sürmez. Tüm yasal sürecin tekrar edilebileceğini ve kamuoyunda ya da politik olarak bir değişiklik yaratmıyorsa başka bir yol olarak sivil itaatsizliğe başvurulabileceğini söyler. Eşit özgürlük ilkesinin açıkça ihlalinin söz konusu olduğu durumlarda öncelikli olan yasal yola başvurma koşulunu da ortadan kaldırır. Hatta sivil itaatsizliğin bile yumuşak kalacağını söyler. Azınlık olan bir mezhebin yasaklanmasını örnek veren Rawls, bu durumda çoğunluğun düşmanca yaklaştığını söyler ama nasıl karşılık verileceğini açıklığa kavuşturmaz. Sivil itaatsizliğin haklılığının tartışılacağı durumlardan biri olan, birden fazla grubun itaatsizlik eyleminde bulunması örneği verir. Bu durumda Rawls için önemli olan anayasal düzenin zarar görmemesidir. Var olan sisteme sarsmadan, böylece başkalarına da zarar verecek durumların söz konusu olmadığı zeminde birden fazla grubun itaatsizlik eyleminde bulabileceğini söyler. Bu gibi durumların önüne geçebilmek için de ideal olanın itaatsizliği sınırlamak, azınlıklar arasında politik iş birliği yapılması olduğunu söyler. Çünkü birçok azınlığın aynı anda sivil itaatsizlik eylemine girişmesinin anayasayı zedeleyeceğini düşünür. Politik iş birliğiyle hem mevcut sistem zarar görmez hem de farklı talepleri olan azınlıklar kendi haklarını kullanmış olurlar. Rawls'a göre bu yöntem zor ama imkânsız değildir (Rawls, 1997: 61-5).

Rawls, yasaya uymanın hepimizin ödevi olduğunu söyler. Fakat politik sisteme daha yakın olan, ayrıcalıklı bireylerin bu ödevin haricinde politik sorumluluğa da sahip olduğunu, onların diğer yurttaşlara karşı adil düzeni koruma yükümlülüğünde olduklarını belirtir. Ama azınlıkla politik bir sorumluluk yüklemesiz. Politik eyleme katılan azınlık bireylerin oluşturduğu gruplarda; grup içi adillik, sadakatin onların ödevi olduğunu söyler (Rawls, 1997: 67).

Sivil itaatsizliğe doğal durumdaki insanın gözünden de yaklaşır. Doğal durumdaki insanın çözmesi gereken iki sorundan bahseder. İlki ödev ve sorumlulukların belirlenmesi, ikincisi adil olmayan durumlarda nasıl davranılacağıdır. Rawls, doğal durumdaki insanın adil toplum koşullarında bulunduğunu varsayarak, adil olmayan durumlarda zamanla sivil itaatsizliğin haklı olduğu durumlar üzerine uzlaşacaklarını söyler. Bu, özel durumlarda da doğal adalet ödevini önemini vurgular. Sivil itaatsizlik, eşit yurttaşların iş birliği ile herkesçe kabul edilmiş bir ilkedir. Bu yüzden bireysel ya da grup çıkarları değil, bir ideolojiyi zorla kabul ettirmek değil; herkesin uymayı kabul edeceği adillik ilkelere temel alır. Böylece Rawls aslında sözleşme teorisinden sivil itaatsizliğin nasıl çıktığını gösterir (Rawls, 1997: 68-9). Eylemin amacı çoğunluğun adalet duygusuna seslenmektir. Toplumun diğer üyeleri de kendi hakları ihlal edilmemiş olsa bile kendisini hakkı ihlal edilenlerin yerine koyarak onları anlayacaktır. Fakat demokrasi dışında yönetilen özellikle de dinsel rejimlerde sivil itaatsizlik eylemlerinin anlamsız olduğunu savunur.

Çünkü bu tür rejimler muhalefete hiçbir şekilde izin vermeyecektir. Böyle durumlarda sivil itaatsizlik dışında rejime uygun başka yollar denenmesi gerektiğini söyler. (Beriş, 2002: 204) Singer'in Oscar Schindler örneğinde olduğu gibi.

Rawls'a göre modern anayasal yönetim nasıl orta çağ yönetimini anayasal kurumlar olarak geliştirdiyse, modern anayasal yönetimini, demokrasinin yalnızca yasalara bağlı olmadığı anlayışı ile sivil itaatsizlik geliştirecektir (Rawls, 1997: 70).

Sonuç

Geçmişten bugüne insanlar birçok haksızlıkla karşı karşıya gelmiştir. Günümüz toplumları kozmopolit yapıya sahip olsalar da haksızlıklara uğrayanlar genellikle güçsüzler ve azınlıklar olmuştur. Sivil itaatsizlik, çoğunluğun, azınlık üzerindeki tahakkümünü hafifletirken, azınlığın da sesi olmuştur. Makalede ele alınan düşünürlerin ortak olarak vardığı en belirgin sonuç bu haksızlıklara karşı çıkabilecek imkânı adile yakın bir demokratik bir sistemin sağladığıdır. Fakat adile yakın demokratik sistemlerde yasalar mükemmel şekilde işlemediğini her zaman adil sonuçlar doğurmadığı da örneklerle gösterilmiştir. Yasaların, yönetmeliklerin ve genelgelerin her hükmü herkes için adil olamaz. Bu yüzden demokrasi, yasanın yarattığı haksızlıklara da karşı çıkma olanağı sağlar. Sivil itaatsizlik de bu hakkı aramaktır. Ama önemli olan maksimum adaleti sağlayıp itaatsizlik eylemlerini en aza indirmektir. Habermas'a göre herkes için adaleti sağlamanın yolu diyalogdur. Her yeni durum için yeni bir tartışmaya oturulması gerekir. Etkilenen herkesin tartışmaya katılarak bir adil bir sonuca ulaşılacağını söyler. Biz, yasaların adil bir şekilde tartışılıp yürürlüğe konulduğunu bilemeyiz. Makalede bahsi geçen olaylarda da gördük ki yasallığını kötüye kullanan yönetimler de bulunmakta. Bu noktada sivil itaatsizlik de bize tartışma, diyalog kapısını aralar. Singer için de her durum kendi içinde değerlendirilmelidir ki hangi amaç araçları haklı kılıyor mu iyice düşünölsün. Habermas için evrensel yasalara ulaşılma hedeflenmelidir. Anayasal ilkeler kalıcı değildirler, zaman içerisinde koşullara göre şekillenirler. Böylece etkilenen herkesin tartışmaya katılmasıyla—tartışmaya katılma sivil itaatsizlik yoluyla da olabilir—adil bir sonuca ulaşılacağını söyler. Rawls'a göre toplumsal adalet sözleşmeyle sağlanır. Rawls, başlangıç durumunu temel alarak en kötü durumda olanın maksimum fayda sağlayacağı tercih ile adil bir ortam sağlanacağını söyler. Onun diğerlerinden bir farkı; sivil itaatsizliğin haklı bulunması için tüm yasal yolların tüketilmesi gerektiği koşulunu sunmamasıdır. Aynı yasal sürecin tekrar etmesi kamuoyunda bir değişiklik yaratmıyorsa bunun zaman kaybı olacağını söyler. Zaten tüm güçleri elinde bulunduran iktidar bu süreçte kamuoyunu en kolay ve hızlı etkileyebileceği basın yoluyla kitleleri harekete geçirerek algı yaratabilir. Bu yüzden en hızlı şekilde kamuoyunun dikkatini çekecek bir sivil itaatsizlik eylemi en doğru tercih olacaktır. Hatta eşit özgürlük ilkesi ihlalinin söz konusu olduğu durumlarda öncelikli olan yasal yola başvurma koşulunu atlar. Singer için ise her itaatsizlik eylemi kendi içinde değerlendirilmelidir. Onun için en önemlisi mümkün olduğu kadar yasallığın sınırlarının içerisinde kalmaktır. Ancak yasa kendisi adına konuşamayanları korumuyorsa, o takdirde sivil itaatsizliğe başvurulabilir. Ancak verdiği kürtaj kliniği örneğinde olduğu gibi, kişiler kendi ahlaki doğrularını başkalarına dayatmak için sivil itaatsizliği kullanmamalıdır.

Rawls, Habermas ve Singer için amaca en uygun araç şiddetsizlik olmuştur. Sivil itaatsizliğin demokratik rejimin ürünü olduğu ve desteklediği konusunda hemfikirdirler. Onlara göre eylem kişilerin ya da grupların çıkarlarına hizmet etmemelidir. Sivil itaatsizliğin sınırlarını, anayasal düzenin sarsılmaması ve üçüncü kişilerin zarar görmemesi temelinde çizmişlerdir. Eylemin sistemi ortadan kaldırmak niyetiyle yapılmış bir terör eylemi olmadığı konusundaki samimiyet için eylemin cezai sonuçlarına gönüllü katlanması gerektiğini savunurlar. Fakat bir eylemin sivil itaatsizlik olarak değerlendirilebilmesi zordur, yoruma açıktır. Birçok unsuru aynı anda taşıması gerekmektedir. Yine de özgürlüklerin korunması, daha demokratik bir ortam sağlaması açısından önemli bir rol oynadığı açıktır.

Kaynakça

Beriş, Hamit Emrah (2002). *Çağdaş Liberalizmde Farklı Yönelimler: John Rawls ve Robert Nozick*, Liberal Düşünce Dergisi, (22), 197- 215.

Coşar, Yakup (1997). *Kamu Vicdanına Çağrı Sivil İtaatsizlik*, İstanbul: Ayrıntı yayınları.

Habermas, Jürgen. (1995). *Sivil İtaatsizlik*, çev. Hayrettin Ökçesiz. İstanbul: AFA yayıncılık.

Habermas, Jürgen. (1997). *Sivil İtaatsizlik: Demokratik Hukuk Devletinin Denek Taşı Almanya'da Otoriter Legalizm Karşıtlığı*, çev. Yakup Coşar, İstanbul: Ayrıntı yayınları.

Kasım, Metin. (2013). Hitler Döneminde Propaganda Aracı Olarak Radyo, Selçuk İletişim, 6 (4) , 64-75

Kibar, Sibel. (2018). “Peter Singer” içinde *Modern Felsefe Tartışmaları*, ed. Eray Yağanak. İstanbul: Sosyal Yayınları.

Ökçesiz, Hayrettin. (1995). “Önsöz” içinde Habermas, Jürgen. *Sivil İtaatsizlik*, çev. Hayrettin Ökçesiz. İstanbul: AFA yayıncılık.

Macit, M. (2010). *Şiddet İçermeyen Bir Eylem: John Rawls'da Sivil İtaatsizlik*, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi, (16), 134-146.

Rawls, John. (1997). *Sivil İtaatsizliğin Tanımı ve Haklılığı*, çev. Yakup Coşar, İstanbul: Ayrıntı yayınları.

Singer, Peter. (2015). *Pratik Etik*, çev. Nedim Çatlı İstanbul: İthaki Yayınları.

Thoureau, Henry David. (2013). *Sivil İtaatsizlik*, çev. Ölçüm Melis, İstanbul: Kafekültür Yayıncılık.

“American Doused With Blood By a West German Activist” (1983). New York Times, World. Erişim adresi: <https://www.nytimes.com/1983/08/04/world/american-doused-with-blood-by-a-west-german-activist.html> Erişim tarihi: 20.11.2019

“Who were Germany’s Red Army Faction militants?” (2016). BBC News, World-Europe. Erişim adresi: <https://www.bbc.com/news/world-europe-35354812> Erişim tarihi: 20.11.2019